

Landgoederen, landbouw en landschap in de Noordwestelijke Achterhoek, 1825-1950

Piet van Cruyningen

Inleiding

Landgoederenlandschappen zijn iets bijzonders, daar lijkt iedereen het wel over eens te zijn. Ze zijn kleinschalig en afwisselend; akkers en weiland zijn verweven met houtwallen, bosschages en lommerrijke lanen. Tussen de oude statige bomen van hun parken valt een glimp waar te nemen van de kastelen en buitenhuizen die de kern vormen van de landgoederen. Dat het de bezitters van deze huizen zijn geweest die deze landschappen hun bijzondere voorkomen en hun specifieke identiteit hebben gegeven, is door velen aangenomen maar slechts door weinigen onderzocht.¹ De (kunst)historici die zich totnogtoe hebben beziggehouden met landgoederen, hebben zich daarbij vrijwel uitsluitend gericht op de bewoningsgeschiedenis en de architectuur van huis en park. Dat deze slechts een onderdeel vormden van een veel groter complex waarvan ook bossen, boerderijen en woeste gronden deel uitmaakten, lijkt men zich nauwelijks te realiseren.² Voor het landgoed als geheel heeft men nauwelijks aandacht, terwijl landgoedeigenaren juist via hun uitgestrekte grondbezit een diepgaande invloed op het landschap in delen van Nederland hebben kunnen uitoefenen.

Het doel van deze bijdrage is de ruimtelijke gevolgen van het beheer van landgoederen te analyseren. Onder een landgoed wordt hier een complex van onroerende goederen verstaan dat naast woonfuncties – huis en park – ook productiefuncties heeft, zoals landbouw, bosbouw en tegenwoordig ook recreatie en natuurbeheer.³ De inkomsten uit productiefuncties dienen de instandhouding van het landgoed als geheel. De exploitatie van een landgoed is dus een economische activiteit waarbij naar rendement wordt gestreefd. Er is

¹ Bijvoorbeeld K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren*, 9. A.M.A.J. Driessen, G.P. van de Ven en H.J. Wasser, *Gij beken eeuwigvloeiend*, 12, 17.

² Hier lijkt overigens wat verandering in te komen, zie F. Keverling Buisman, ed., *Hackfort* en T. Hoekstra, ed., *Middachten. Huis en heerlijkheid*.

³ J. van der Zalm, 'Van buitenplaats tot binnenstad', 12-18.

hier een winststreven, maar dat is ondergeschikt aan het hoofddoel, de duurzame instandhouding van het landgoed, in economische zin, het behoud van het in de grond geïnvesteerde vermogen, maar ook anderszins, het behoud van het landschappelijk schoon rondom het huis.¹ Het zal duidelijk zijn dat dit alleen opgaat voor particuliere landgoederen, die eigendom zijn van een individu, een familie dan wel een familiestichting of B.V. Voor organisaties als de Vereniging Natuurmonumenten, die tegenwoordig veel landgoederen beheren, ligt dit duidelijk anders. De inkomsten uit land- en bosbouw zijn voor deze organisaties minder belangrijk en de exploitatie dient een ‘hoger’ publiek belang.

De ruimtelijke effecten van het beheer van landgoederen zullen hier worden bestudeerd aan de hand van een casestudy van de Noordwestelijke Achterhoek, een gebied van een kleine 500 km² rondom het stadje Zutphen, bestaande uit de gemeenten Gorssel, Hengelo, Laren, Lochem, Ruurlo, Steenderen, Vorden en Warnsveld. Dit gebied was bijzonder rijk aan landgoederen en staat ook heden ten dage nog bekend als een landgoederengebied bij uitstek, wat ook de belangrijkste reden geweest is om het aan te wijzen als Belvedere gebied. Een van de redenen daarvoor was ook dat het landschap hier na 1850 nauwelijks zou zijn veranderd.² De landgoederen in dit gebied zijn voor het overgrote deel van oude datum, de meeste worden al in de Middeleeuwen vermeld en slechts vier van de meer dan vijftig landgoederen zijn na 1800 gesticht. Dit betekent dus dat een bepaald type landgoed hier buiten beschouwing blijft: de grote ontginningslandgoederen die vanaf de negentiende eeuw door welgestelde ‘westerlingen’ als Van Beuningen, Schöber en Kröller-Müller werden gesticht. Het gaat in dit gebied vooral om oude landgoederen, merendeels oorspronkelijk adellijke huizen, met een relatief bescheiden grondbezit. Deze casestudy kan daardoor representatief worden geacht voor gebieden in Oost-Nederland met een vergelijkbare vorm van grootgrondbezit, zoals Twente, Salland, de Veluwezoom en het gebied langs de oude IJssel.

Het onderzoek betreft de periode van omstreeks 1825 tot 1950. Het beginpunt is gekozen omdat door de opname voor het kadaster, die hier plaatsvond in de jaren 1817-1826, voor het eerst betrouwbare gegevens over grondbezit en grondgebruik ter beschikking kwamen. Het jaar 1950 is als eindpunt gekozen omdat na de Tweede Wereldoorlog het aantal en de omvang van particuliere landgoederen sterk terugliep zodat hun invloed navenant verminderde, terwijl de keuzevrijheid van de overblijvende landgoedeigenaren steeds verder werd ingeperkt door wet- en regelgeving op het gebied van pachtverhoudingen, natuurbeheer en ruimtelijke ordening. Bovendien vormen de

¹ *Landbouw en landgoed*, 2, 4.

² *Belvedere, Beleidsnota*, Bijlage gebieden, 75.

jaren 1825-1950 de periode waarin het landschap van de oostelijke zandgronden de meest ingrijpende veranderingen onderging door de ontginningen die na de verdeling van de marken op gang kwamen.

Omdat over de historische huizen en parken in de Noordwestelijke Achterhoek al veel is gepubliceerd, zal dit onderzoek zich concentreren op het gedeelte van de landgoederen dat zich buiten de hekken van het park bevond: pachtboerderijen, bossen en heide. Zoals al opgemerkt is naar het beheer van deze goederen nog weinig onderzoek gedaan. Hier zal de aandacht worden gericht op twee aspecten van dat beheer: de ontginning en bebossing van heide en de invloed van landgoedeigenaren op de ontwikkeling van de landbouw. Om de betekenis van landgoederen voor dit gebied op haar juiste waarde te kunnen schatten is het ook noodzakelijk om de omvang van hun grondbezit vast te stellen. Ook is het verhelderend om eerst eens te kijken naar wat er al over de invloed van landgoedeigenaren op ontginning en landbouwbedrijf is geschreven.

Het imago van landgoedeigenaren

Er mag dan nauwelijks onderzoek zijn gedaan naar de invloed van landgoederen op landschap en landbouw, dat heeft velen er niet van weerhouden om hierover zeer uitgesproken meningen te ventileren. Wetenschappers uit vooral de landbouwkundige hoek hebben zich niet laten hinderen door gebrek aan betrouwbare data en luid en duidelijk hun mening verkondigd. Ook de bewoners van de regio zelf hebben er hun ideeën over, maar uitingen daarvan zijn schaarser.

Een vernietigend oordeel over landgoederen van de Oost-Nederlandse zandgronden en hun eigenaren vinden we in de verslagen van de Staatscommissie voor de Landbouw van 1906: 'De pachter behoort tot het goed en tot de familie van den landheer, die man en vrouw en kinderen bij naam en toenaam kent, met ieders familietoestand op de hoogte is en daarin belang stelt. De pachter woont niet te duur, is tot allerlei hand- en spandiensten verplicht, moet dulden dat overal om land en weiland eeuwen-oude eikeboomen de kracht uit den grond halen, dat hazen, konijnen en ander wild den oogst vernielen en blijft zoowat een halve eeuw ten achter bij de nieuwe begrippen van het bedrijf, die voor hem tot een doode letter zijn'.¹ Ook voor de bosbouw op landgoederen heeft de Staatscommissie weinig lovende woorden, weliswaar zijn er mooie lanen en boomgroepen, maar de bossen worden niet op rationele wijze geëxploiteerd en door de wens van landgoedbezitters om natuurschoon te behouden verliest men voor duizenden guldens aan goed hout. Alleen het onderhoud van de bedrijfsge-

¹ *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland*, 345.

bouwen wordt als goed beschouwd, hoewel de woningen vaak somber en vochtig zijn omdat ze door zware bomen omringd zijn.¹

Ook de geografie Heeringa had in haar proefschrift uit 1934 weinig goeds te melden over de landgoederen in de Achterhoek: 'Energie en kracht spreekt uit het landschap van het gemoderniseerde, gemengde, bedrijf, het gebied van de vrije, eigen boeren; onmacht en geringe voortvarendheid uit het beeld dat het oude landbouwlandschap van de onderhoorige pachters vertoont'.² De boerderijen op landgoederen hadden hun bedrijfsvoering sinds de crisis van 1880-1895 niet aangepast aan nieuwe inzichten. Modernisering en intensivering, met het daarmee gepaard gaande rooien van bossen en houtwallen en het ontginnen van heide waren achterwege gebleven. Hierdoor was het gebied weliswaar rijk aan bossen, maar die leverden in economisch opzicht natuurlijk weinig op. Dit achterblijven werd veroorzaakt doordat landgoedeigenaren niet alleen naar welvaart streefden maar ook behoefte hadden aan schoonheid en ook, zo gaf Heeringa toe, door het ontbreken van geld voor modernisering.³

Ook in de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd negatief geoordeeld over landgoedeigenaren in de regio. De bodemkundige Boelaars nam de opvattingen van Heeringa over en scherpte ze nog wat aan. De landbouwbedrijven op landgoederen liepen vijftig jaar achter en 'de achterlijkheid is wel te wijten aan het gebrek aan belangstelling bij grootgrondbezitters voor verbetering van de landbouw'.⁴ De samenstellers van een rapport over de gemeente Ruurlo uit 1952 meenden eveneens dat het grootgrondbezit een hinderpaal was voor modernisering van de landbouw. Zelfs de lage pachtprizen en de bereidheid van de landheer om boeren financieel bij te staan in moeilijke tijden werden als negatieve invloeden gezien. Dit leidde immers tot een gebrek aan initiatief en een behoudende mentaliteit bij de pachtboeren. Er was maar één lichtpuntje: het rijke bosbezit dat te danken was aan de heren van het huis Ruurlo.⁵ In deze periode waarin het toerisme opkwam begon men zich er kennelijk bewust van te worden dat de economische waarde van het bos niet alleen werd bepaald door de houtopbrengst.

Deze uiterst kritische opmerkingen over de wijze waarop landgoederen werden beheerd en de gevolgen daarvan voor landbouw en landschap kwamen vooral uit 'Wageningse' hoek. In de twintigste eeuw ontstond een expertsysteem, bestaande uit het Ministerie van Landbouw, de Landbouwhoge-

¹ Ibidem, 346, 351.

² T. Heeringa, *De Graafschap*, 27.

³ Ibidem, 14, 18, 21-28.

⁴ G. Boelaars, 'De invloed van het grootgrondbezit op de verspreiding van bodemtypen', 174-175.

⁵ *Ruurlo: een economisch-sociografisch onderzoek*, 3-4.

school, onderzoeksinstellingen en de landbouwvoorlichting, dat de Nederlandse landbouw wilde moderniseren. De socioloog Van der Ploeg heeft beschreven hoe dit expertsysteem de landbouwsector wilde reorganiseren volgens modellen en procedures die waren ontwikkeld in de wetenschap. Wie daar niet in wilde of kon meegaan werd bestempeld als achterlijk of inefficiënt.¹ ‘Modern’ waren alleen degenen die werkten volgens de door het expertsysteem goedgekeurde methoden. De visie van deze ‘Wageningers’ was dus sterk normatief en hun publicaties moeten met gezond wantrouwen worden gelezen.

Het zal duidelijk zijn dat biologen en lieden uit de kringen van de natuurbescherming – waaronder zich ook de nodige landgoedeigenaren bevonden – heel wat positiever stonden tegenover landgoederen, zij waardeerden juist de kleinschaligheid, de relatief extensieve landbouw, het behoud van bossen en houtwallen en de soortenrijkdom. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een organisatie als Natuurmonumenten zich gedurende de eerste decennia van zijn bestaan vooral richtte op het behoud en beheer van landgoederen.² In feite is hun opvatting echter niet meer dan de keerzijde van die van de landbouwkundigen. Dezelfde ‘achterlijkheid’ die de laatsten veroordeelden werd door de natuurbeschermers gewaardeerd vanwege de positieve neveneffecten voor natuur en landschap.

Wat de bevolking van de Achterhoek zelf dacht over de kastelen en bewoners is minder goed gedocumenteerd dan de opvattingen van de professionals van buiten. De eerste keer dat we hier iets over terugvinden, is in een artikel over het kasteel Ampsen bij Lochem, dat in 1909 verscheen in het tijdschrift *Eigen Haard*.³ Volgens dit artikel vonden de boeren dat het goed wonen was onder Ampsen; ze konden er generatie na generatie op hun boerderijen blijven wonen, de eigenaren van het landgoed bevorderden de intensivering van de landbouw, pasten de bedrijfsgebouwen aan aan de eisen van de tijd en ontgonnen heide. Ze hadden ook een patriarchale houding ten opzichte van hun *onderhoorigen*, ouden van dagen die voor het landgoed hadden gewerkt, werden nooit aan de dijk gezet maar tot hun dood toe verzorgd. Het hier geschetste beeld is wel diametraal tegengesteld aan dat van de landbouwkundigen, maar het is de vraag in hoeverre het overeenkomt met de werkelijke opvattingen van de boeren. De schrijfster van het artikel streefde namelijk duidelijk naar het geven van een romantisch, nostalgisch beeld van het leven op het onbedorven platteland. Dit maakt het echter des te meer opvallend dat zij ook schreef over moderne ontwikkelingen als heide-

¹ J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer*, 166-167, 249-250, 260-262.

² H.J. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 63.

³ F.J. van Uildriks, ‘Het kasteel Ampsen’, 580-584.

ontginning en intensivering van het boerenbedrijf, die niet echt in haar gekleurde beeld pasten.

De streekhistoricus G.J. van Roekel schetst een vrij genuanceerd beeld. Evenals de landbouwkundigen wijst hij op het verschil tussen het rationele agrarische productiegebied in een landgoedloze gemeente als Zelhem en het bosrijke landgoederengebied. Volgens hem verhinderden de grootgrondbezitters ontginning tot landbouwgrond. Verder gaat Van Roekel in op de verhoudingen tussen landheren en pachters, waarbij hij zich vooral richt op het landgoed Hackfort bij Vorden. Over de eigenaar daarvan schrijft hij 'In het algemeen was de baron goed voor zijn boeren, zolang ze tenminste deden wat welgevallig was in zijn ogen'.¹ Terwijl de landbouwkundigen wijzen op de lage pachtprizen op de landgoederen en op de bereidheid van de heer om zijn boeren in moeilijke tijden te steunen, stelt Van Roekel dat de heer van Hackfort ook gedurende de depressie van de late negentiende eeuw stipte betaling van de pacht eiste, ongeacht de financiële problemen van de pachters.² Ook een enquête onder boeren in Vorden uit 1965 duidt op spanningen tussen boeren en grootgrondbezitters. Verschillende respondenten repten over 'afhankelijkheid van de adel (het geen-mening-durven-hebben)' en over het 'afremmen van de agrarische ontwikkeling door het grootgrondbezit'.³ Een probleem met de uitspraken van Van Roekel en de Vordense boeren over de relatie tussen het grootgrondbezit en de ontwikkeling van het boerenbedrijf is wel dat ze waarschijnlijk zijn beïnvloed door de opvattingen van het landbouwkundige expertsysteem, zodat moeilijk is vast te stellen of ze dit nu echt zelf hebben bedacht of dat ze het hebben ontleend aan de officiële leer.

Wat vooral belangrijk is aan de opvattingen van de boeren uit Vorden en Van Roekel is dat ze de aandacht vestigen op de relatie tussen het landschap en de sociale verhoudingen in het landgoederengebied. Waar de toerist een schilderachtig coulissenlandschap ziet en de landbouwkundige een inefficiënt productiegebied, daar zien streekbewoners een landschap dat zij associëren met bevoogding en afhankelijkheid, met verlangens naar economische vooruitgang die gefnuikt werden door weliswaar goedwillende, maar conservatieve landgoedeigenaren die de noden van hun pachters onvoldoende serieus namen.

¹ G.J. van Roekel, *De Gelderse Achterhoek*, 41, 48.

² *Ibidem*, 104.

³ E. Tonkens e.a., *Enkele aspecten*, 36, 38.

Boerderij en voormalig tuinmanshuis bij het huis Verwolde ten noorden van Lochem. Zoals bij alle landgoederen zijn ook bij deze boerderij de luiken geschilderd in de kleur van het landgoed, in dit geval geel en zwart. Foto baron Van der Borch van Verwolde ca. 1910. Collectie SHBO Arnhem.

Ondanks verschillen in achterliggende opvattingen blijkt dat er toch een consensus bestaat over de ruimtelijke gevolgen van het beheer van landgoederen in de Achterhoek. Dit heeft geleid tot een landschap dat rijk is aan bossen en houtwallen en daardoor veel te bieden heeft aan natuurschoon. De keerzijde daarvan is echter dat de modernisering van de landbouw erdoor is belemmerd en dat het boerenbedrijf op landgoederen tussen 1850 en 1950 nauwelijks zou zijn aangepast aan de eisen van de tijd. In het vervolg van deze bijdrage zal worden onderzocht in hoeverre dit juist is. Eerst zullen we bekijken hoeveel grond hier tot landgoederen behoorde en hoever hun invloed zich uitstrekte.

De grootte van de landgoederen

Bijna alle landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek worden genoemd in het *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa, uitgegeven te Gorinchem tussen 1839 en 1852. Op basis van dit werk, aangevuld met gegevens uit de kadastrale leggers, is het grondbezit van landgoederen omstreeks

1845 gereconstrueerd. De resultaten hiervan zijn verwerkt in de tabellen 1 en 2, die een beeld geven van een grote diversiteit, zowel wat betreft de omvang van de individuele landgoederen als voor de verspreiding van het grondbezit van deze goederen.

De enorme variatie in de omvang van de landgoederen blijkt uit tabel 1. Dertien van de 52 landgoederen waren kleiner dan 50 ha. Dit waren eigenlijk niet meer dan een soort buitenplaatsen, hoewel zelfs tot de kleinste ervan altijd nog wel een boerderij en enkele percelen bos behoorden. Vaak ook waren dergelijke landgoederen in feite niet veel meer dan een grote boerderij met herenkamer. Dergelijke kleine landgoederen waren veelal eigendom van stedelingen uit vooral Zutphen die ze als zomerverblijf gebruikten. Ze bevonden zich dan ook meestal dicht bij de stad, in Warnsveld, het zuidelijke gedeelte van Gorssel en het westen van Vorden. De invloed van de stad Zutphen leidde er dus toe dat in dit westelijke deel van het gebied vaak een wat kleiner type landgoed voorkwam, dat meer een buitenhuis was dan een onderneming die geld moest opleveren. Hiertegenover stonden enkele zeer grote landgoederen, die veelal meer naar het oosten gelegen waren. In dit oostelijke deel van de regio kwamen weinig kleine landgoederen van stedelingen voor, waarschijnlijk werd de afstand tot Zutphen te groot om gemakkelijk heen en weer te kunnen reizen van stad naar buitenplaats. De grotere landgoederen waren veelal van middeleeuwse oorsprong en hadden meestal ook nog adellijke eigenaren. Het grootste hiervan, het Huis Ruurlo, was met zijn meer dan 1.600 ha ruim honderd keer zo groot als de kleinste landgoederen. Het 'gemiddelde' landgoed in deze regio was echter niet zo heel groot, een omvang van 100-300 ha kwam hier het meest voor.

Tabel 1. Landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek per grootteklasse, 1845

Grootteklasse	N	Totale oppervlakte (ha)
10-49 ha	13	405
50-99 ha	8	600
100-199 ha	13	1.871
200-499 ha	12	3.836
500-999 ha	4	3.432
1000> ha	2	2.940
	52	13.084

Bronnen: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*; kadaster Arnhem, kadastrale leggers

Tabel 2 toont de verspreiding van de landgoederen over de gemeenten van de Noordwestelijke Achterhoek. Over de regio als geheel blijkt het bezit van landgoederen niet eens zo heel indrukwekkend te zijn, 27 procent van de grond was hun eigendom. Het was echter aanzienlijk meer dan in de rest van de Achterhoek, waar slechts 11 procent van de grond tot landgoederen behoorde. Binnen de Noordwestelijke Achterhoek bestonden grote verschillen tussen de gemeenten. In het plattelandsstadje Lochem bevonden zich geen landgoederen, er was daar slechts wat bezit van landgoederen uit het aangrenzende Laren. Alleen in Vorden bezaten landgoedeigenaren meer dan de helft van de grond, terwijl ook in Laren hun bezit aanzienlijk was. Een bijzonder geval was Ruurlo, in deze gemeente bevond zich maar één landgoed, maar dat bezat wel een kwart van alle grond. Bovendien was het Huis Ruurlo nauw verweven met de gemeente, omdat in de negentiende eeuw het burgemeestersambt hier meestal werd vervuld door een (ex-)rentmeester van het Huis. In Vorden, Laren en Ruurlo moet de invloed van landgoedeigenaren dus aanzienlijk zijn geweest. In de andere gemeenten daarentegen was 80 procent en meer van de grond bezit van stedelingen en de lokale bevolking. Vooral in meer westelijke gemeenten als Gorssel en Warnsveld deed de invloed van de stad Zutphen zich gelden. Stedelingen en stedelijke instellingen bezaten daar niet alleen landgoederen, maar bezaten er ook losse boerderijen en landerijen.

Tabel 2. Het aantal landgoederen en hun totale oppervlakte per gemeente, 1845

Gemeente	N	Oppervlakte (ha)	% areaal
Gorssel	12	1.991	22
Hengelo	3	1.055	21
Laren	9	3.602	33
Lochem	.	151	7
Ruurlo	1	1.596	25
Steenderen	1	635	13
Vorden	16	3.278	57
Warnsveld	10	760	20
Totaal	52	13.084	27

Bronnen: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*; kadaster Arnhem, kadastrale leggers

In de hier geschetste bezitsverhoudingen traden gedurende de negentiende eeuw weinig veranderingen op. Dat lijkt merkwaardig als we bedenken dat tot het eind van die eeuw maar liefst zeventien huizen werden gesloopt, terwijl er slechts vier nieuwe werden gesticht. Het waren echter vooral de kleinere landgoederen met minder dan 100 ha die in deze periode verdwenen. Oorzaak van deze achteruitgang waren vooral de hoge onderhoudskosten die bij deze kleine landgoederen niet werden gedekt door inkomsten uit pacht en bosbouw; hierdoor verdwenen ook in Friesland vele states en stinzen.¹ Waarschijnlijk speelde hierbij ook mee dat bij burgerlijke families de belangstelling voor het bezit van een buitengoed afnam. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de groeiende en bloeiende steden de plaatsen waar de burgerij zich thuis voelde. Men wilde zich niet meer begraven in een uithoek op het platteland. De grotere landgoederen daarentegen, die ofwel adellijk bezit waren dan wel eigendom van burgers die zich helemaal op het beheer van hun bezit hadden gestort, handhaafden zich en werden zelfs nog verder uitgebreid, deels doordat ze grond van de kleinere landgoederen opkochten. Grote landgoederen als Ampsen, Oolde, Ruurlo, Verwolde, Vorden en De Wildenborch beleefden aan het eind van de negentiende eeuw hun glorie dagen. W. baron van Heeckeren, de eigenaar van het Huis Ruurlo, kocht tijdens de laatste twee decennia van de negentiende eeuw nog voor 25.000 gulden grond bij.² Het totale grondbezit van de landgoederen nam hierdoor tot het eind van de negentiende eeuw slechts heel licht af – tot ongeveer 25 procent van het totaal – en in de gemeenten Ruurlo en Laren nam het zelfs duidelijk toe. Doordat het bezit vooral in Gorssel en Warnsveld verminderde, werd de tegenstelling tussen deze gemeenten en de ‘landgoederengemeenten’ Vorden, Laren en Ruurlo nog groter.

Op macroniveau was het bezit van de landgoederen in dit gebied gedurende de negentiende eeuw dus stabiel, maar op het niveau van de afzonderlijke goederen was dat zeker niet het geval. Kleinere landgoederen verdwenen even snel als ze opkwamen en de omvang van de grotere was aan sterke schommelingen onderhevig. De voornaamste oorzaak daarvan werd gevormd door de problemen die zich telkens weer voordeden bij de vererving van het goed. Het bezit moest dan óf verdeeld worden onder de erfgenamen óf een daarvan moest de anderen uitkopen. Vaak kreeg een van de kinderen het grootste deel van het landgoed in handen en probeerde deze vervolgens het landgoed weer uit te bouwen tot de oorspronkelijke grootte. Landgoederen maakten hierdoor op het ritme van de generaties een cyclus door van groeien, krimpen en opnieuw groeien. Een mooi voorbeeld hiervan verschaft

¹ Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880*, 356.

² Gelders Archief, Huis Ruurlo nrs. 1039-1058.

het landgoed Hackfort bij Vorden. In 1845 was dat 969 ha groot, maar bij het overlijden van A. baron van Westerholt in 1878 moest het worden verdeeld onder een groot aantal erfgenamen. Een neef, B.F.W. baron van Westerholt, verkreeg het kasteel met 438 ha land. Vervolgens heeft deze het weer verder uitgebouwd totdat het in 1942 803 ha mat.¹

Een landgoed was dus geen statisch verschijnsel, het groeide en kromp op het ritme van de wisseling van de generaties. De waarde van een buitengoed als statussymbool was bovendien van invloed op het aantal landgoederen, dat hierdoor kon toe- of afnemen. Grond kon dus het ene moment tot een landgoed behoren, vervolgens in boerenhand raken en daarna weer in het bezit van een landgoed komen, maar niet noodzakelijk hetzelfde landgoed als voorheen. De oppervlakte grond in het landgoederengebied die ooit in het bezit van een landgoed is geweest zal dus aanzienlijk groter zijn dan de totale oppervlakte die de landgoederen bezaten ten tijde van enige momentopname. Dat betekent dus ook dat het stempel dat landgoedeigenaren op het landschap hebben gedrukt wel eens aanzienlijk groter zou kunnen zijn dan uit zo'n momentopname naar voren komt.

In de loop van de twintigste eeuw werd het ook voor de eigenaren van de grotere landgoederen steeds moeilijker om dit vol te houden. De sterk gestegen grondprijzen hadden tot gevolg dat steeds meer geld nodig om mede-erfgenamen uit te kopen, terwijl tegelijkertijd de rentabiliteit van de landgoederen daalde door stijgende lonen, onderhoudskosten en belastingen. Al vóór de Eerste Wereldoorlog werden als gevolg hiervan verschillende grote landgoederen in percelen verkocht. Dat gebeurde in de negentiende eeuw ook wel, maar dan was er toch telkens wel weer een familielid of buitenstaander die zich over het landgoed ontfermde. Nu echter werden de percelen verkocht aan boeren of aan speculanten die de grond bestemden voor de veel lucratievere villabouw. Gedurende de twintigste eeuw nam hierdoor het aantal particuliere landgoederen steeds sneller af terwijl degenen die bleven bestaan het financieel steeds moeilijker kregen. Heeringa's opmerking over geldgebrek van landgoedeigenaren als rem op de modernisering van de landbouw was dus niet uit de lucht gegrepen.

Het feit dat steeds meer landgoederen in handen van speculanten vielen, werd ook opgemerkt door liefhebbers van natuur en landschap, die in 1929 het Geldersch Landschap oprichtten, met name om landgoederen aan te kopen ten einde die van de ondergang te redden.² Ook de rijksoverheid onderkende het gevaar van de verdwijning van vele landgoederen en voerde in 1928 de Natuurschoonwet in, die landgoederen die aan bepaalde voorwaar-

¹ F. Keverling Buisman, *Hackfort*, 146.

² R. Snijders en K. Dansen, *Het Geldersch landschap*, 9.

den voldeden – met name ten aanzien van de openstelling van delen van het landgoed voor het publiek – belastingvoordelen gaf. Toch heeft ook dit de achteruitgang van de particuliere landgoederen niet kunnen voorkomen. Vooral de successiebelasting bleef zwaar drukken.¹ Bovendien was de bosbouw verliesgevend en waren de pachtinkomsten bescheiden; al met al waren de inkomsten uit het landgoed te laag om de hoge onderhoudskosten van huis en park te dekken.² Het aantal particuliere landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek is hierdoor na de Tweede Wereldoorlog sterk teruggelopen. Van de 52 landgoederen uit 1845 waren er rond het jaar 2000 nog een twintigtal over, vaak echter in sterk verkleinde vorm, soms alleen nog bestaand uit huis en park.

Landgoederen, ontginning en bebossing

Ten tijde van de opmeting voor het kadaster omstreeks 1825 bevonden zich in de Noordwestelijke Achterhoek nog belangrijke complexen van woeste gronden, deze besloegen hier toen 32 procent van de totale oppervlakte van de regio. Deze heidegronden waren het bezit van marken, waar de eigenaren van omliggende boerderijen in principe elk een aandeel in hadden. Echt ‘woest’ waren deze gronden niet, er werd vee op geweid en brandstof van gehaald en ze vormden een belangrijk onderdeel van het landbouwsysteem doordat heideplaggen nodig waren voor het bereiden van de onmisbare mest. Toch raakten omstreeks 1800 steeds meer landbouwkundig geïnteresseerden ervan overtuigd dat deze grond door ontginning productief moest worden gemaakt en aldus meer zou kunnen bijdragen aan de welvaart van het vaderland, hiertoe moesten de marken worden verdeeld.³

De wens tot verdeling van de marken en ontginning van de heide leefde vooral bij grootgrondbezitters. Gezien het feit dat die hier in groten getale aanwezig waren, zou mogen worden verwacht dat in de Noordwestelijke Achterhoek markendingen en ontginningen snel op gang kwamen en dat landgoedeigenaren er een belangrijke rol bij speelden. Doordat zij vaak eigenaar waren van vele ‘gewaarde erven’ – boerderijen met een aandeel in de marke – legden zij bij het stemmen over verdeling veel gewicht in de schaal, wat nog werd versterkt door hun vooraanstaande positie in de samenleving. Vrijwel nergens in Oost-Nederland zijn de marken dan ook zo snel verdeeld als in de Noordwestelijke Achterhoek. Begonnen in 1819, waren in 1840 al zestien marken verdeeld en in 1856 de resterende acht. In het noordoosten van de Achterhoek, waar vrijwel geen landgoederen bestonden, begon de

¹ *Rapport van de Commissie ter bestudering van de invloed van het Successierecht op bosbezit*, 31.

² J.J.W. Kempkes en J.W. Meijer, *Economische en financiële problematiek*, XX.

³ H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 24.

Het huis Nettelhorst bij Lochem was een van de vele huizen die in de tweede helft van de 19de eeuw werden gesloopt. Op een deel van een toren na werd het in 1875 afgebroken. Het bouwhuis, dat de bedrijfsruimtes bevatte is echter blijven staan. Foto J. Harenberg 1957. Collectie SHBO Arnhem.

verdeling pas in 1831 en werd de laatste marke verdeeld in 1869. Elf van de vijftien marken werden hier verdeeld na 1840.¹ Uit onderzoek naar de verdeling van marken in de gemeenten Laren en Vorden blijkt dat de snelle verdeling van de marken in de Noordwestelijke Achterhoek inderdaad kan worden toegeschreven aan de invloed van landgoedeigenaren.²

De bedoeling van de verdeling van de marken was de ‘onproductieve’ heide om te zetten in landbouwgrond of bos. Vooral het omzetten in landbouwgrond was niet eenvoudig vanwege een gebrek aan mest. Bovendien vergde ontginning tot landbouwgrond of bos ook veel kapitaal. Boeren beschikten daar in de negentiende eeuw in het algemeen niet over, landgoedeigenaren echter wel. Het ligt dus in de lijn der verwachtingen dat in de

¹ Ibidem, 97-100.

² G.J. Beuzel, *De marke Verwolde, Laren en Oolde*, 163. H.J. Hiddink, *De Nettelhorst. Geschiedenis van het kasteel en de marke Nettelhorst-Langen* (Borne 1991) 270.

Noordwestelijke Achterhoek, waar veel kapitaalkrachtige landgoedeigenaren aanwezig waren, ontginning en bebossing in de negentiende eeuw sneller verliepen dan elders. Om vast te stellen of dit ook werkelijk het geval was, is het tempo van de ontginningen in de Noordwestelijke Achterhoek vanaf ca. 1825 tot 1930 vergeleken met een gebied in het oosten van de Achterhoek waar vrijwel geen landgoederen voorkwamen.¹ Dit gebied is ongeveer even groot als het noordwesten van de Achterhoek (48.000 ha). Het areaal woeste grond was er begin negentiende eeuw echter aanzienlijk groter: 51 procent van het totaal. Het resultaat van de vergelijking, weergegeven in tabel 3, is verrassend. In het landgoedloze oosten werd gedurende de eeuw na de opmeting van het kadaster zowel in absolute als in relatieve zin meer heide ontgonnen dan in het noordwesten. In de periode 1825-1885 gingen beide gebieden in relatieve zin nog ongeveer gelijk op, maar dat betekent dus wel dat de aanwezigheid van landgoederen geen aanwijsbaar voordeel heeft opgeleverd. Na 1885 ging de ontginning in het oosten veel sneller. Voor de periode 1885-1930 zijn er dus inderdaad aanwijzingen dat geldgebrek en mogelijk conservatisme van landgoedeigenaren een hinderpaal hebben gevormd voor verdere ontginning.

Vergelijken we het tempo van de ontginningen in de Noordwestelijke Achterhoek met dat in de provincie Overijssel, dan zijn de verschillen gering. De terugval in de periode 1885-1910 bijvoorbeeld zien we ook daar en deze kan worden toegeschreven aan de agrarische depressie van eind negentiende eeuw. In de periode vóór 1856 echter verliep de ontwikkeling in de Noordwestelijke Achterhoek echter wel opvallend snel. Hier werd negentien procent van het areaal heide ontgonnen tegen slechts elf procent in Overijssel.² Voor het oosten van de Achterhoek valt de periode 1825-1885 helaas niet verder uit te splitsen vanwege de onbetrouwbaarheid van de opgaven van een aantal gemeenten. In de vier gemeenten waarvan de opgaven wel betrouwbaar zijn – Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde en Neede – blijkt echter dat de ontginning hier in de periode tot 1856 veel langzamer verliep dan in het landgoederengebied; amper negen procent van de heide werd hier toen ontgonnen.³

Uit de aangiften voor vrijstelling van grondbelasting vanwege ontginning uit de jaren 1841-1859 blijkt dat de verhoudingsgewijs grote oppervlakte grond die in deze periode in de Noordwestelijke Achterhoek werd ontgonnen grotendeels voor rekening van landgoedeigenaren kwam. Ruim driekwart van

¹ De gemeenten Aalten, Borculo, Dinxperlo, Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Neede en Zelhem.

² H.B.Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 77.

³ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 11.896.

Tabel 3. De oppervlakte tot landbouwgrond of bos ontgonnen heide in de Noordwestelijke en de Oostelijke Achterhoek, ca. 1825-1930

	ha	% heide- areaal ca. 1825	ha	% heide- areaal ca. 1825
1825-1840	1.183	8		
1841-1856	1.528	10	}7.574	}31
1857-1885	1.715	11		
1886-1910	517	3	3.946	16
1911-1930	2.885	19	6.748	28
Totaal	7.828	51	18.268	75

Bronnen:

Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster ('s-Gravenhage 1875)

Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 11.896

Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen ('s-Gravenhage 1890)

Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI

de oppervlakte waarvoor ontheffing werd aangevraagd, werd ontgonnen door landgoedbezitters, de rest vooral door stedelijke grondeigenaren en slechts een klein deel door boeren.¹ Opvallend is dat 55 procent van de door landgoedeigenaren ontgonnen oppervlakte voor rekening kwam van een kleine groep: leden van de families Staring, Brants en Van Löben Sels. Interessant is dat deze families aan elkaar verwant waren. Ze behoorden niet tot de adel, maar waren burgers die hun bezit relatief recent verworven hadden. Dat gold ook voor verschillende andere ontginners. De oude Achterhoekse adel vinden we zelden terug in deze bron, uit deze kring lijkt baron Van Heeckeren van Kell van het Huis Ruurlo de enige te zijn die op enige schaal aan ontginning deed. Lang niet alle aangiften zijn echter bewaard gebleven, dus mogelijk hebben de Achterhoekse baronnen meer ontgonnen dan uit deze bron blijkt. Vast staat in elk geval dat ook baron Van Nagell van Ampsen zich in deze periode met ontginning en bebossing bezig hield.² In dezelfde periode kwamen de aangiften voor vrijstelling in het oosten van de Achterhoek vooral van de lokale bevolking, waarbij het vrijwel altijd om kleine oppervlakten van minder dan een hectare ging. Kapitaalgebrek heeft hier inderdaad een rol gespeeld. In de eerste fase van het ontginningsproces van omstreeks 1830 tot

¹ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nrs. 11.885-11.895.

² L.H.M. Olde Meierink, *Ampsen*, 45, 69.

1860 is de aanwezigheid van kapitaalkrachtige landgoedeigenaren in de Noordwestelijke Achterhoek dus inderdaad een factor van belang geweest.

Lang niet alle ontgonnen heide werd omgezet in bouw- of grasland, aanzienlijke oppervlakten werden bebost. In het voorgaande bleek dat de bosrijkdom van de Noordwestelijke Achterhoek door twintigste-eeuwse waarnemers vooral werd toegeschreven aan de landgoedeigenaren. Ook tijdgenoten dachten daar zo over; in hun rapport over de landbouw in de gemeente Laren uit 1890 merkten Cort van der Linden en Sickesz – zelf eigenaar van het landgoed De Cloese – op dat de aanleg van dennenbossen en eikenhakhout vooral gebeurde door de grote grondeigenaren.¹ Tabel 4, waarin de omvang het bosareaal voor de periode 1825-1962 in de Noordwestelijke Achterhoek vergeleken is met die in de acht gemeenten in het oosten van de Achterhoek zonder landgoederen, lijkt dit niet meteen te bevestigen. Tot 1910 nam het bosareaal in het oosten zelfs sneller toe dan in het noordwesten. Nu waren daar ongetwijfeld in het oosten ook meer mogelijkheden toe omdat daar meer woeste grond aanwezig was en het bosareaal er bij de opname voor het kadaster veel kleiner was dan in de Noordwestelijke Achterhoek. Dat neemt echter niet weg dat er ook in het landgoedloze gebied in het oosten van de Achterhoek grondbezitters moeten zijn geweest die bereid waren om te investeren in bebossing.

Tabel 4. Het bosareaal in de Noordwestelijke en de Oostelijke Achterhoek, ca. 1825-1962

	Noordwesten		Oosten	
	ha	%	ha	%
1825	5.820	12	2.993	6
1885	7.455	15	5.508	11
1910	7.475	16	5.699	12
1930	6.128	13	3.459	7
1962	6.398	13	2.281	5

Bronnen:

Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster ('s-Gravenhage 1875)

Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen ('s-Gravenhage 1890)

Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI

De Nederlandse bosstatistiek VI (Zeist 1964)

¹ C.J. Sickesz en P.W.A. Cort van der Linden, 'Laren (provincie Gelderland)' 3.

In de jaren 1910-1962 liep de ontwikkeling in beide gebieden echter sterk uiteen. Over het algemeen was dit voor de zandgronden in Oost-Nederland een periode van ontbossing. Grote oppervlakten bos werden gerooid tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog om te voorzien in de houtbehoefte, die niet meer door import kon worden gedekt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging het daarbij niet alleen om de binnenlandse vraag naar hout, maar ook om de behoeften van de Wehrmacht.¹ Een andere oorzaak van de achteruitgang van het bosareaal was de landhonger van de boeren. Zij zetten houtopstanden om in meer rendabel bouw- en weiland. Het was vooral deze laatste factor die bewerkstelligde dat de oppervlakte bos in het oosten van de Achterhoek in 1962 kleiner was dan ten tijde van de opmeting voor het kadaster. In het landgoederengebied daarentegen was de achteruitgang van het bosareaal tot 1930 geringer dan in het oosten en na dat jaar volgde zelfs een licht herstel. Vooral in Vorden, waar het grondbezit van particuliere landgoederen tot lang na de Tweede Wereldoorlog zeer aanzienlijk bleef, nam de oppervlakte bos tussen 1930 en 1962 fors toe, van achttien naar ruim 22 procent van de oppervlakte van de gemeente. Door het kappen van bossen in deze jaren een halt toe te roepen, hebben landgoedeigenaren de bosrijkdom van de Noordwestelijke Achterhoek behouden, maar hebben zij ook, zoals hun critici stelden, de ontwikkeling van de landbouw belemmerd.

De invloed van de landgoedeigenaren op de bebossing is echter groter geweest dan uit tabel 4 valt af te lezen. Zij hebben niet alleen verandering gebracht in de oppervlakte bos, maar ook in de aard van de bossen. Burgemeester Gallée van Vorden merkte in 1811 op dat de bossen in zijn gemeente vooral bestonden uit *'heggen langs de bouwlanden, terwijl eigentlijke bosschen hier weinig worden gevonden'*.² Het bosareaal – misschien zou het beter zijn te spreken van houtopstanden – bestond dus hoofdzakelijk uit houtwallen. Verder zullen er wat bescheiden bossen nabij de kastelen zijn geweest, maar voor de rest gold voor het landschap van Vorden dat het *'boven het dek van de heidevegetatie nagenoeg kaal'* was, zoals Van der Woud over de zandgronden heeft opgemerkt.³ Na de invoering van het kadaster gingen landgoedeigenaren over tot de aanleg van grote oppervlakten dennenbos. Vanaf de invoering van het kadaster tot 1962 nam het areaal naaldhout hier met 144 procent toe tot 3.244 ha; in de acht landgoedloze gemeenten ten oosten van dit gebied bedroeg de toename slechts 75 procent tot 947 ha.⁴ Hierdoor kreeg het

¹ J. Buis en J.P. Verkaik, *Staatsbosbeheer 100 jaar*, 57-58, 81, 88.

² Gelders Archief, Bataafs-Frans Archief nr. 7481.

³ A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (vierde druk, Utrecht en Antwerpen 1998) 198.

⁴ *Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster* ('s-Gravenhage 1875). *De Nederlandse bosstatistiek VI* (Zeist 1964) tabel 19.

landschap in het landgoederengebied in de loop der tijd een geheel ander aanzien, gekenmerkt door een afwisseling tussen landbouwgrond en opgaande bossen. Omstreeks 1962 werd van de oppervlakte van de Noordwestelijke Achterhoek dertien procent ingenomen door opgaand bos, terwijl dat in het landgoedloze oosten van de Achterhoek slechts drie procent was.¹

Bij de aanleg en het behoud van grote oppervlakten opgaand bos zullen economische argumenten niet de hoofdrol hebben gespeeld. Rond het midden van de negentiende eeuw waren deskundigen het erover eens dat opgaand hout niet rendabel was, alleen de teelt van de grove den zou mogelijk enige winst kunnen opleveren.² In de loop van tweede helft van de negentiende eeuw zal de rentabiliteit van de bossen verbeterd zijn door de toenemende vraag naar bouw- en mijnhout, maar bij de aanleg van dennenbossen tot 1860 was daar nog geen uitzicht op. Bovendien vergde deze vorm van bosbouw een grote investering en kon bij een omlooptijd van tenminste zestig jaar niemand voorzien wat de uiteindelijke uitkomsten zouden zijn. Wel kon bosbouw dienen als 'voorbouw' voor het omzetten van schrale heide in landbouwgrond omdat het bos de bodem van een vruchtbare humuslaag voorzag. Het is echter zeer de vraag of dit opwoog tegen de grote investering. Waarschijnlijk was tot eind negentiende eeuw de teelt van hakhout, dat brandhout en eikenschors opleverde, winstgevender. Niet-economische overwegingen moeten dus een belangrijke rol hebben gespeeld bij de bebossing in de negentiende eeuw. De behoefte aan jachtgebieden maar ook de wens om het landschap rondom het huis te verfraaien, zullen hiervan de voornaamste zijn geweest.

Die wens tot verfraaiing van het landschap hing samen met de Engelse landschapsstijl, die eind achttiende eeuw ook in Gelderland doordrong. In tegenstelling tot de tot dan toe gebruikelijke formele tuinaanleg, probeerde men in de Engelse landschapsstijl tot een meer natuurlijke aanleg te komen, waarbij gebruik werd gemaakt van het aanwezige landschap. Bospartijen en met bomen beplante lanen vormden een belangrijk onderdeel van deze landschapsstijl, die daardoor leidde tot een toename van de houtopstanden op landgoederen. Een bijkomend voordeel van de Engelse landschapsstijl was dat het onderhoud van een in deze stijl aangelegd park een stuk goedkoper was dan dat van een formele tuin.³ De ontginningsbeweging van de negentiende eeuw viel dus samen met de verspreiding van de Engelse landschapsstijl, wat een combinatie van het nuttige en het aangename mogelijk maakte. Die combinatie was zichtbaar in de zonering van de bossen rondom het huis: on-

¹ *Nederlandse bosstatistiek*, tabel 19.

² J. Buis, *Historia forestis*, 626-631.

³ *Ibidem*, 557-561.

middellijk daaromheen lag het park, dan volgde gemengd bos en op grotere afstand lagen de naaldhoutproductiebossen. Dat deze laatste niet alleen voor financieel gewin werden aangeplant, blijkt de aanleg van lanen en sterrebossen.¹

Het resultaat van deze landschapsinrichting blijkt mooi uit een beschrijving van het landgoed Ampsen ten noorden van Lochem uit de jaren dertig. Meteen rondom het kasteel lag het park met vijvers, bloemen, heesters en exotische bomen. Daaromheen lagen oude loofbossen, die in het noorden grensden aan de productiebossen met naaldhout. Ten zuiden van het huis had men een vrij uitzicht over bossen en weilanden. Aan de noordkant lagen de boerderijen van de pachters verscholen in het bos, waarin hun bouw- en weilanden als open plekken gesitueerd waren. Zowel bossen als cultuurland waren dus ingepast in het parklandschap rondom Ampsen.²

Overigens moet nu niet meteen worden aangenomen dat de economische voordelen van bebossing slechts bijzaak waren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de rekeningen van het Huis Ruurlo. Dit grote landgoed (ruim 1.600 ha in 1845) werd op rationele wijze beheerd, duidelijk met het doel een zo groot mogelijk inkomen te verwerven ten einde te voorzien in het onderhoud van kasteel en park en in het levensonderhoud van de familie Van Heeckeren van Kell. Vrijwel onmiddellijk na de verdeling van de marke van Ruurlo in 1832 werd hier begonnen met de aanplant van opgaande (dennen)bossen. Gezien het feit dat dergelijke bossen pas na zo'n zestig jaar kaprijp zijn, kon toen moeilijk worden voorzien hoe dit financieel zou uitpakken. De uitkomsten bleken echter gunstig te zijn; de inkomsten uit de houtverkoop stegen van gemiddeld 6.220 gulden per jaar in de periode 1850-1859 tot 10.530 gulden in het decennium 1890-1899. In het eerstgenoemde decennium kwam negentig procent van de opbrengst van de houtopstanden uit de verkoop van eikenschors en brandhout, in het laatste was dat gedaald tot iets meer dan de helft, terwijl de rest kwam uit de verkoop van eiken en vooral dennen.³ De verkoop van dennen voor telegraafpalen, heipalen en spoorbielzen compenseerde zo ruimschoots de verminderde afzet van brandhout.

In de loop van de twintigste eeuw gingen de niet-economische aspecten van de bosbouw steeds meer overheersen. Houtwallen waren alleen nog maar schadelijk voor de landbouw, hakhout bracht niets meer op en ook de teelt van opgaande bomen was – buiten de twee wereldoorlogen – nauwelijks nog rendabel. Toch hielden landgoedeigenaren hun bossen en houtopstanden in ere. Het instandhouden van het historisch gegroeide en veelal voor een be-

¹ H. Renes, 'Bossen en buitenplaatsen', 46.

² T. Heeringa, *Graafschap*, 30.

³ Gelders Archief, Huis Ruurlo nrs. 1009-1018 en 1049-1058.

langrijk deel door hun voorvaderen gecreëerde landschap stond nu voorop. Dat bleek bijvoorbeeld uit de felle wijze waarop de baron Van Westerholt in de jaren zestig het pootrecht langs de wegen rondom Hackfort verdedigde tijdens de ruilverkaveling Warnsveld. Hij heeft de taaie juridische strijd hierover gewonnen, maar gezien de grote kosten die dit met zich mee moeten hebben gebracht, is het duidelijk dat economische argumenten hier geen rol hebben gespeeld. Veeleer moet de gedachte overheersend geweest zijn dat de controle over het landschap rondom het kasteel niet uit handen moest worden gegeven om aantasting daarvan te voorkomen.¹ Het verzet van de ietwat excentrieke baron Van Westerholt was wel zeer fel, maar ook andere landgoedeigenaren hadden ernstige bezwaren tegen de ruilverkavelingsplannen. Hun bezwaren kwamen duidelijk voort uit de wens om aantasting van het landschap te voorkomen, zo waarschuwden ze bijvoorbeeld voor het risico van verdroging van de grond als gevolg van de voorgenomen verlaging van het grondwaterpeil.²

Landgoederen en landbouw

In de voorgaande paragraaf bleek dat er aanwijzingen zijn dat landgoedeigenaren vanaf het eind van de negentiende eeuw de modernisering van de landbouw in de Noordwestelijke Achterhoek hebben afgeremd en dat de kritiek vanuit landbouwkundige hoek dus niet geheel onterecht lijkt te zijn. Nu zullen we nagaan hoe het werkelijk met de landbouw in de omstreken van Zutphen gesteld was. Op de Nederlandse zandgronden ontwikkelde zich vanaf omstreeks 1850 het zogeheten etagebedrijf, waarin het geproduceerde graan niet meer voor verkoop bestemd was, maar aan het eigen vee werd gevoerd, waarna vlees en zuivel op de markt werden verkocht. Deze periode werd onder andere gekenmerkt door uitbreiding en verbetering van het graslandareaal, een sterke toename van het aantal runderen en varkens en de organisatie van boeren in coöperaties en andere samenwerkingsverbanden en ingrijpende veranderingen in de bedrijfsgebouwen. Om na te gaan in hoeverre de aanwezigheid van landgoederen hierbij een remmende factor is geweest, zullen de gemeenten in de Noordwestelijke Achterhoek waar de invloed van landgoederen tot aan de Tweede Wereldoorlog groot was (Laren, Ruurlo en Vorden) worden vergeleken met de overige gemeenten in het gebied, waar landgoederen van minder belang waren.

Het areaal grasland was in Laren, Ruurlo en Vorden in 1910 toegenomen met twaalf procent ten opzichte van de oppervlakte ten tijde van het kadaster en in 1950 met zeventig procent; voor de overige gemeenten was dit respec-

¹ F. Keverling Buisman, *Hackfort*, 178.

² *Ibidem*.

tievelijk zestien en 62 procent.¹ De verbetering van de kwaliteit van het grasland kan onder andere worden afgeleid uit de veebezetting. Deze nam in Laren, Ruurlo en Vorden toe van 0,9 runderen per ha in 1851 tot 1,81 in 1910 en 2,19 in 1950; in de overige gemeenten nam de rundveebezetting toe van 1,12 in 1851 tot 2,06 in 1910 en 2,29 in 1950. De toename van de rundveehouderij op de zandgronden ging gepaard met een uitbreiding van de varkenshouderij, omdat deze beesten gevoerd konden worden met afvalproducten van de zuivelbereiding. In Laren, Vorden en Ruurlo bedroeg de toename van de varkensstapel tussen 1880 en 1950 894 procent; in de overige gemeenten 604 procent.² Deze cijfers geven duidelijk aan dat de gemeenten met veel grootgrondbezit bepaald *niet* achterbleven bij de overige gemeenten. Dat de ontwikkeling hier sinds de depressie van 1878-1895 zou hebben stilgestaan, zoals rond het midden de twintigste eeuw werd aangenomen, is dus niet juist. Ook in het landgoederengebied ontwikkelde het boerenbedrijf zich in dit tijdvak tot een intensief gevoerd etagebedrijf.

Het staat wel vast dat landgoedeigenaren uit esthetische overwegingen en om te kunnen blijven jagen het rooien van bossen en houtwallen hebben voorkomen of op zijn minst hebben afgeremd, maar tot het werkelijk blokkeren van de omschakeling naar een intensief etagebedrijf heeft dit niet geleid. Het belang van modernisering van de landbouw werd door landgoedeigenaren onderkend, al was het alleen maar omdat het uiteindelijk ook tot hun eigen voordeel kon strekken, in de vorm van hogere pachtinkomsten. Verschillende vooruitstrevende grootgrondbezitters hebben de intensivering van het landbouwbedrijf zelfs bevorderd, zoals jhr. C.A.E.A. van Panhuys van 't Enzerinck bij Vorden. Deze laatste experimenteerde aan het begin van de jaren vijftig van de negentiende met nieuwe meststoffen als guano en '*poudrette van dr. Sarphati*', waarvan hij de effecten vergeleek met die van stalmest.³ Uiteindelijk zou het gebruik van nieuwe meststoffen de sleutel blijken tot de uitbreiding van het cultuurareaal en het verhogen van de opbrengst van de bodem. Hoewel het effect van proeven als die van Van Panhuys op korte termijn waarschijnlijk niet zo groot was, bereidden ze de boerenbevolking wel voor op de nieuwe wijzen van boeren.

Volgens sommige waarnemers had de patriarchale houding van de landgoedeigenaren ook gevolgen voor de mentaliteit van hun pachters, die zou hebben geleid tot conservatisme en gebrek aan initiatief. Zou dit juist zijn, dan zou dat gevolgen moeten hebben gehad voor de coöperatieve beweging,

¹ *Grootte der gronden*; Agrarische Documentatie LEI.

² Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nrs. 1361, 1390, 1426, 1435, 1501, 1507, 1527 en 1547. Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI.

³ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 1527.

die eind negentiende eeuw opkwam. Futloze conservatieve boeren zullen immers niet geneigd zijn geweest deel te nemen aan nieuwe organisatievormen. Coöperaties waren op de zandgronden vooral van belang voor het goedkoop aankopen van kunstmest en krachtvoer en voor het goed betaald kunnen verkopen van de melk aan de boterfabriek. In tabel 5 is het aantal coöperatieve zuivelfabrieken en hun ledental in de Noordwestelijke Achterhoek in 1900 weergegeven. Het blijkt dat deze coöperaties het meest voorkwamen en ook de meeste leden hadden in Ruurlo, Vorden en Laren, de gemeenten waar de invloed van landgoederen het grootst was. In Vorden en Laren overtrof het aantal leden zelfs het aantal boeren, waarschijnlijk waren daar ook boeren van buiten de gemeente lid. Ook aankoopcoöperaties deden het in de gemeenten met veel landgoederen beter. Van de elf aankoopverenigingen in de regio van kunstmest en/of krachtvoer waren er zeven in Laren, Ruurlo of Vorden gevestigd en slechts vier in de andere gemeenten. Het verschil in de bedragen waarvoor deze coöperaties goederen inkochten was nog veel groter. De coöperaties in Ruurlo, Vorden en Laren kochten voor 161.000 gulden kunstmest en krachtvoer aan, die in de andere gemeenten voor slechts 10.000 gulden.¹

Tabel 5. Coöperatieve zuivelfabrieken in de Noordwestelijke Achterhoek, 1900

	Handkracht- fabrieken	Stoomzuivel- Fabrieken	Ledental	Boeren >1 ha in 1895
Gorsel	.	2	145	276
Hengelo	.	.	.	96
Laren	3	1	451	264
Lochem	.	.	.	126
Ruurlo	.	1	200	243
Steenderen	.	1	122	247
Vorden	.	2	224	139
Warnsveld	.	.	.	86
	3	7	1.142	1.477

Bron: *Verslag van den landbouw over 1900* ('s-Gravenhage 1902) 566-569.

Uit deze cijfers blijkt dat het grootgrondbezit dus geen hinderpaal is geweest voor de ontwikkeling van de coöperatieve beweging in gemeenten met veel landgoederen. Sterker nog, ze blijken het zelfs te hebben bevorderd. Op de landgoederen De Boekhorst en De Cloese in Laren werden door de eigenaren handkracht boterfabriekjes opgericht. In Vorden was het uitgerekend ba-

¹*Verslag van den landbouw over 1900* ('s-Gravenhage 1902) 436-439.

ron Van der Borch, als eigenaar van het huis Vorden de grootste grondbezitter in de gemeente, die in 1888 voor het eerst voorstelde om een coöperatieve stoomzuivelfabriek op te richten.¹ Het valt dus moeilijk vol te houden dat landgoedeigenaren een conservatieve mentaliteit bij de boerenbevolking zouden hebben bewerkstelligd. Eerder was het zo dat zij – althans de progressieve landgoedeigenaren die zich actief met hun bezittingen bemoeiden – door hun bredere horizon in staat waren hun pachters in contact te brengen met nieuwe ideeën en methoden.

De intensivering van het boerenbedrijf op de zandgronden en het steeds sterkere accent dat daarbij werd gelegd op de melkveehouderij had ook gevolgen voor de bedrijfsgebouwen. Al in de negentiende eeuw besepte men dat de uiterst onhygiënische potstallen niet geschikt waren voor de melkveehouderij. De grupstallen die deze stallen uiteindelijk vervingen, moesten in de twintigste eeuw vanwege de mechanisatie plaatsmaken voor de ligboxenstal. Het investeren in nieuwbouw of aanpassing van bestaande gebouwen is in principe een taak van de verpachter. Bij de modernisering van de agrarische bedrijfsgebouwen in de Noordwestelijke Achterhoek was dus een belangrijke rol weggelegd voor de landgoedeigenaren, die hier samen honderden boerderijen bezaten. Of zij in dit opzicht hun verantwoordelijkheid hebben genomen, is totnogtoe nauwelijks onderzocht. Bekend is wel dat dr. W.C.H. Staring, eigenaar van De Boekhorst onder Laren, al rond 1850 pleitte voor de introductie van grupstallen en overdekte mestvaalten en daar bij zijn mede-landgoedbezitters in Gelderland ook enig succes heeft gehad.² Interessant in dit verband is een onderzoek uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw naar landgoederen in de omgeving van Vorden, waaruit blijkt dat bij de boerderijen die tot landgoederen behoorden niet minder, maar juist meer moderne ligboxenstallen waren gebouwd dan bij boerderijen die daar niet toe behoorden.³

Heeringa's veronderstelling dat het door geldgebrek niet zou zijn gekomen tot modernisering van de bedrijfsgebouwen van boerderijen op landgoederen, blijkt dus niet helemaal op te gaan. Op het landgoed Ruurlo bijvoorbeeld werd eind negentiende eeuw begonnen met een systematische vernieuwing van de bedrijfsgebouwen waarvoor in 1895 zelfs een bouwkundige in vaste dienst werd genomen.⁴ Landgoedeigenaren namen ook hier dus hun verantwoordelijkheid, hoewel dat niet altijd eenvoudig was, zoals blijkt uit een artikel over het landgoed Ampsen bij Lochem uit 1909. 'De nieuwe systemen, die den landbouw in intensiteit doen winnen, worden er gelei-

¹ *Vorden: een historische verkenning*, 81.

² P. van Cruyningen, 'Zuinigheid', 53-62.

³ R. Cosijn e.a., *Verslag van een studie*, 72.

⁴ Gelders Archief, Huis Ruurlo nr. 1054.

delijk ingevoerd, maar voor onze Geldersche heeren zijn er wel betere tijden geweest, dan die ze tegenwoordig beleven. Wanneer ze door vernieuwing en verbouwing de woningen van hun onderhoorigen naar de eischen van den tijd willen inrichten, wanneer ze den erkend goeden weg van landontginning en heide-opruiming willen opgaan (...) is er zeer, zeer veel noodig, om thans een landgoed op peil te houden'.¹ Dit weerhield de bewoners van Ampsen er echter niet van voort te gaan met de modernisering van bedrijfsgebouwen, zelfs in de moeilijke jaren dertig werden hier nog veel boerderijen vernieuwd.²

In het zojuist aangehaalde rapport werden boerderijen op landgoederen vergeleken met bedrijven daarbuiten. Het is zinvol hier nog wat verder op in te gaan omdat de in het voorgaande gepresenteerde cijfers gemeenten betreffen en geen individuele bedrijven. Het zou in principe mogelijk, hoewel niet erg waarschijnlijk kunnen zijn, dat de geconstateerde modernisering in Vorden, Ruurlo en Laren uitsluitend was bewerkstelligd door 'vrije' boeren, die als nijvere bijen aan het moderniseren waren terwijl hun pachtende collega's machteloos met de armen over elkaar moesten toekijken. Uit dit rapport blijkt dat bedrijven op en buiten landgoederen niet zo heel veel van elkaar verschilden. De productiviteit van boerderijen op landgoederen werd negatief beïnvloed door versnippering en de aanwezigheid van veel houtwallen. Het samenvoegen tot grotere percelen werd ook verhinderd doordat eigenaren bestaande houtopstanden niet wilden verwijderen. Deze nadelen werden echter gecompenseerd doordat op landgoederen de bedrijven aanzienlijk groter waren (gemiddeld 3 ha), terwijl ook de percelen er groter waren en de ontsluiting daarvan beter was. Gemiddeld was de bedrijfsvoering op landgoederen wel wat minder intensief dan erbuiten, maar van een sterk achterblijven van de bedrijven op landgoederen was geen sprake. Bovendien waren de pachtboeren content over de soepele mogelijkheden tot bedrijfsopvolging.³

Conclusie

In tegenstelling tot wat de samenstellers van de Nota Belvedere menen is het landschap van de Noordwestelijke Achterhoek van recente datum. Het coulissenlandschap zoals dat daar nu bestaat, is pas ontstaan na de markendingen van de negentiende eeuw. De rijkdom aan bossen en houtwallen in de regio is te danken aan bebossing door landgoedeigenaren in de negentiende eeuw en aan het verzet van deze groep tegen ontbossing in de twintigste eeuw. Esthetische overwegingen en de behoefte aan jachtgebied wogen

¹ F.J. van Uildriks, 'Het kasteel Ampsen', 583.

² L.H.M. Olde Meierink, *Ampsen*, 49.

³ R. Cosijn e.a., *Verslag*, 74-76.

daarbij zwaarder dan economische argumenten. In deze zin kan worden gezegd dat landgoedbezitters een stempel op het landschap hebben gedrukt én tot op zekere hoogte een obstakel hebben gevormd voor de modernisering van de landbouw.

Toch blijkt de toestand van de landbouw op landgoederen minder slecht te zijn dan hij vaak is afgeschilderd. De ontwikkeling naar het intensieve etagebedrijf heeft hier net zo goed plaatsgevonden als elders op de Nederlandse zandgronden. Landgoedeigenaren hebben deze veranderingen niet verhinderd, niet uit conservatisme en blijkbaar ook niet vanwege geldgebrek. In de negentiende eeuw hebben progressieve landgoedbezitters zelfs actief bijgedragen aan de omschakeling. Een landschapselement dat nog aan deze tijd herinnert en dat maar weinigen met landgoederen zullen associëren, wordt gevormd door de boterfabriekjes die men hier en daar nog bij landgoederen kan aantreffen. Ook vaaltstallen en moderne boerderijvormen uit de late negentiende eeuw herinneren aan de inspanningen van vooruitstrevende landgoedbezitters. Helaas bestaat er nog steeds geen goed overzicht van wat aan dergelijke landschapselementen bewaard is gebleven.

Dit alles neemt niet weg dat wanneer landgoedeigenaren het samenvoegen van percelen of het rooien van houtwallen verhinderden om natuurschoon en jachtgebied te behouden, dat bij de boerenbevolking en bij landbouwdeskundigen tot frustratie zal hebben geleid. Er blijkt duidelijk een spanning te bestaan tussen beide taken die landeigenaren zich hebben gesteld. Economische instandhouding van het bezit vergt modernisering van de landbouw, die onvermijdelijk ook landschappelijke consequenties heeft. De tweede taak, het behoud van het historisch gegroeide landschap, verdraagt zich daar vaak niet mee en kan ertoe leiden dat boeren minder voortvarend te werk kunnen gaan dan ze graag zouden willen. Toch moet worden geconcludeerd dat landgoedeigenaren er in het algemeen behoorlijk in slaagden economie en ecologie tegen elkaar af te wegen en dat zij de negatieve commentaren die zij in het verleden kregen, niet hebben verdiend. Eigenlijk kan wel worden gesteld dat zij door hun streven naar een combinatie van rendabele landbouw met behoud van landschappelijke waarden hun tijd vooruit waren.

Het landschap van het noordwesten van de Achterhoek zoals we dat nu kennen, is het resultaat van de voor Nederland bijzondere sociaal-economische verhoudingen in dit gebied. Het vormt de neerslag van een eeuwenlange interactie tussen landgoedeigenaren en hun pachters. De karakteristieke afwisseling van natuur en cultuurgrond vormt de neerslag van de bijzondere sociale geschiedenis van de regio. Als we kunnen spreken van een specifieke identiteit van de Noordwestelijke Achterhoek, dan is die gevormd door de in

de loop van de geschiedenis wisselende machtsverhoudingen tussen landjonkers en boeren.

Epiloog

Het aantal particuliere landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek en hun oppervlakte is gedurende de twintigste eeuw sterk verminderd. Toch hebben ze voor de regio nog steeds een niet te verwaarlozen betekenis. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw behoort hier naar schatting nog een kleine tien procent van de grond tot particuliere landgoederen.¹ Met name rondom Vorden bevindt zich nog een aantal particuliere landgoederen met een fors grondbezit. Opvallend is dat in de laatste paar enkele historische huizen zelfs opnieuw in particulier bezit zijn gekomen, zij het met een aanzienlijk kleiner grondbezit dan voorheen. Door hun streven naar behoud van landschappelijke en cultuurhistorische waarden, gecombineerd met de wens tot het instandhouden van een rendabele landbouw, kunnen de landgoederen hier ook in de toekomst een belangrijke rol blijven spelen. Wie het behoud van het landschap en plattelandsvernieuwing ter harte gaat, doet er goed aan voorzichtig om te gaan met particuliere landgoederen.

¹ *Natuur in goede handen*, 78.